

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXI/1—5

**БЕОГРАД
1996**

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ГЛАГОЛ ИЗМЕЂУ РЈЕЧНИКА И СИНТАКСЕ

У раду се разматрају нека питања лексикографске обраде глагола која произилазе из чињенице да се у српском језику пасивна дијатеза исказује хомонимичним средствима.

У једнојезичним рјечницима навођење примјера првенствено служи илустрацији одређених значења која се некој лексеми приписују. То, међутим, не значи да се при томе не мора водити рачуна о разним граматичким питањима везаним за дату категорију ријечи која се обрађује. Сасвим је разумљиво што се и у Упутствима за израду Речника САНУ указује на ту чињеницу — нпр. у вези са обрадом глагола: „При обради глагола не треба спомињати да ли је он прелазни или непрелазни — цео или у неком свом значењу, и које падеже тражи уз себе, пошто је то ствар синтаксичког развоја језика, што се, уосталом, види и из примера. — Али се морају давати они синтаксички моменти који су битни за семантику речи, а то значи за лексикографију.“ (чл. 300).

У овоме раду желим да укажем на неке проблеме који се у лексикографској обради глагола у Речнику САНУ јављају у вези са синтаксичким могућностима исказивања пасивне дијатезе у српском језику и да, указујући на те проблеме, евентуално допринесем извјесном побољшању те обраде. Изражавање пасивне дијатезе у српском језику је компликовано синтаксичко-семантичко питање. Ради се о сљедећим чињеницама.

У српском језику пасивна дијатеза се исказује дјвема конструкцијама: 1) помоћни глагол (најчешће) бити/јесам + трпни придјев (прелазног) глагола, 2) рефлексивна конструкција. Обје ове конструкције су хомонимичне. Познато је да трпни придјев садржи двије значењске компоненте: глаголску и придјевску¹. Кад се у датој конструкцији елиминише придјевска компонента, трпни придјев има значење глагола и тада оваква конструкција једино и исказује пасивну дијатезу. Кад се, пак, елиминише глаголска компонента, тада ова конструкција не исказује пасивну дијатезу, већ она има вриједност имен-

¹ Ђорђевић 1931, 162, Стевановић 1956, 208, Милошевић 1972; 1973.

ског предиката, са придјевом уз помоћни глагол. У језичкој пракси увијек се и дешава тако да конструкција о којој је ријеч има или једну или другу вриједност. И други начин исказивања пасивне дијатезе карактерише то да је конструкција којом се она исказује хомонимична: рефлексивна конструкција којом се исказује пасивна дијатеза идентична је оној у којој је у позицији реченичног предиката неки од повратних глагола (у најширем значењу овог појма). Овдје треба подсјетити на чињеницу да у српском језику према прелазном глаголу (који, као што се зна, једино може да се нађе у служби исказивања пасивне дијатезе) стоји неки повратни глагол — уп.: *куйајти* — *куйајти се*, *водијти* — *водијти се*, *замислијти* — *замислијти се*.

Пред обрађивачима Речника САНУ нема обавезе да уз конкретне глаголе показују како се исказује пасивна дијатеза. Ипак, међу примјерима уз поједине глаголе није мали број конструкција којим се тај тип дијатезе исказује. Међутим, хомонимичност средстава за исказивање пасивне дијатезе има утицаја на обраду глагола — било да је ријеч о пасивној конструкцији са трпним придјевом, било да се ради о рефлексивној конструкцији.

Кад је ријеч о конструкцији са трпним придјевом уз помоћни глагол, са становишта лексикографске обраде поставља се питање када је у њој исказана пасивна дијатеза, тј. када трпни придјев има глаголско значење. Логично је да се за илустрацију значења неког глагола наводе такви примјери гдје трпни придјев има глаголску вриједност. И уопште, поставља се питање када се трпни придјев може навести као илустрација глаголског значења, и изван ових конструкција. Посебно се јавља проблем када се може сматрати да је трпни придјев прерастао у прави придјев — у (интерним) Упутствима за израду Речника САНУ (чл. 302) каже се да се трпни придјеви обрађују као засебне одреднице само у тим случајевима. У вези са рефлексивном конструкцијом проблем се састоји у томе да се у њој мора препознати да ли је ријеч о прелазном глаголу, када ова конструкција исказује пасивну дијатезу, или о неком типу повратног глагола. У првом случају примјер иде у одјељак I дате одреднице, у другом случају — у одјељак II.

Утврђивање значења трпног придјева у пасивној конструкцији врши се посредно, а оно се своди на то да се утврди *вршење радње* у времену о коме се реферише датом конструкцијом². Ако нема *вршења радње*, трпни придјев нема глаголску вриједност. Значење конструкције *презент глагола бијти/јесам + трпни придјев* може се утврдити на основу њене временске вриједности: ако је у њој трпни придјев са глаголским значењем, онда ова конструкција исказује перфекатско вријеме; ако је трпни придјев у функцији правог придјева, онда конструкција има временску вриједност презент³. Тако у сљедећим примјерима облик предиката исказује прошлост:

² Милошевић 1972, 64–66.

³ Милошевић 1973.

/1/

- 1 Генерал Серм, међутим, тврди да су герилци ... у току не-давне заједничке офанзиве ... *разбијени* у мале групе (Пб, 11. 12. 77, 7).
- 2 Све четири хелије су *сиојене* у једну која је имала три хелијска одјељења (О, 11. 12. 77, 10).
- 3 Досада је *колонизован* један мали број земљорадника у Војводини (Р. САНУ 10, 16).

У првом примјеру временска одредба у *шоку* *недавне офанзиве* јасно указује на то да се предикатом не исказује садашње стање, већ да је у питању прошлост, из чега произилази да је трпни придјев ту употријебљен глаголски. У другом примјеру такву функцију обавјештавања обавља зависна клауза, а у трећем временска одредба *досада*⁴.

У сљедећим примјерима трпни придјев нема глаголску компоненту у свом значењу.

/2/

- 1 То је један дуготрајан процес који није једноставан — чак је понекад *ипрошкан* противречностима (Б, 31. 12. 77, 5).
- 2 Кад вам их казује професор на часовима историје или филозофије, ви *сите* *изненађени* (НИН, 25. 12. 77, 12).

У првом примјеру временска припадност предиката са трпним придјевом утврђује се на основу временске корелације овога предиката са предикатом претходне клаузе, али и унутар саме клаузе са трпним придјевом у саставу предиката постоји јасан показатељ да није ријеч о перфекту пасива: прилог *понекад* не може доћи уз претеритални облик који је саграђен од перфективног глагола⁵. У другом случају опет се на основу временске корелације предиката једне и друге клаузе утврђује да је посриједи садашњост, а то значи да трпни придјев није употријебљен глаголски.

Постоје и неки други фактори који устројавају значење трпног придјева у саставу оваквих конструкција, а то су: лексичко-семантичка класа глагола, глаголски вид, присуство неког посебног елемента у предикатској синтагми који упућује на једно или друго значење трпног придјева⁶.

⁴ Слична провјера се може извршити и кад је у питању конструкција са перфектом помоћног глагола *бити/јесам*. Овдје је, међутим, потребно добро познавати проблематику шлусквамперфекта у савременом српском језику.

⁵ У српском језику перфективни перфекат не може исказивати радњу која се понавља — Ивић 1983.

⁶ Милошевић 1973, 426.

Што се тиче лексичко-семантичке класе глагола, већ је напоменуто да пасивну дијатезу могу градити само прелазни глаголи. Тако трпни придјиви образовани од других глагола, то је добро познато⁷, имају вриједност обичног придјева. Исто важи и за трпне придјеве који су изгубили везу са глаголом од кога су постали. Посљедњи случај илустрију сљедећи примјери:

/3/

- 1 Мјеста су удаљена од комуникација, нема услова за допуну норме у другој школи (Пб, 11. 12. 77, 2).
- 2 Цео стас му беше некако накривљен у страну (Р. САНУ 14, 31).

Овдје треба напоменути да нису сви глаголи подједнако склони да граде трпне придјеве са једним и другим значењем: од неких глагола трпни придјеви чешће имају глаголску вриједност (нпр. од глагола кретања, говорења), од других — придјевско значење (од трансформативних глагола). Такође, трпни придјеви од глагола који могу бити прелазни или повратни у језичкој пракси врло често имају придјевско значење у оваквим конструкцијама, посебно кад су у питању глаголи опажања, осјећања и интелектуалних радњи⁸.

Потребно је да све ово има у виду обрађивач да би наводио примјере у којима трпни придјев из оваквих конструкција заиста има глаголску употребу. Увид у досадашњих четрнаест томова Речника показује да ово није увијек случај. Понекад је тешко тачно утврдити о каквом се значењу трпног придјева ради; кад је таква недоумица посриједи, такав примјер не треба наводити. Такође, не треба наводити примјер кад се само на основу ширег контекста може утврдити вриједност трпног придјева, али се не може навести довољно широк контекст.

Прегледајући објављене томове Речника САНУ, уочио сам да се јављају и такви случајеви гдје се за илустрацију глаголског значења даје језичка документација са трпним придјевом у функцији обичног придјева уз именице. Тако је у сљедећим примјерима:

/4/

- 1 У црном, незграпном и *каштранисаном* чуну долази ... рибар (Р. САНУ 9, 345).
- 2 Радило се о изградњи 382 куће за *колонизиране* аграрне интересенте (Р. САНУ 10, 16).

⁷ Види у наведеним радовима Ђорђевић 1931; Милошевић 1972; 1973; Стевановић 1956.

⁸ О томе се може више видјети у раду Танасић 1980.

- 3 Од варива [се] справљају тако зване *кондензоване* (веома јако укуване) чорбе (И., 115).
- 4 Швајцарска извози знатне количине ... *кондензованог* млека (И., 115).
- 5 Воће се већ у великим количинама продаје у *церађеном* односно *кондензованом* стању (И., 123).

Уз глагол *кондензоваи* значење под **I. 1.a.** илустровано је са пет примјера, и у свим је трпни придјев са значењем правог придјева у атрибутој позицији испред именице. Овдје се једино може говорити да придјев „подсећа на своје глаголско поријекло“. Овакву лексикографску праксу треба свакако избјегавати; чак је боље, у недостатку потврда из прикупљене језичке грађе, да обрађивач сам смисли примјер за одговарајуће глаголско значење.

Пред обрађивачем се јавља посебно тежак задатак онда кад треба утврдити границу између трпних придјева који су постали прави придјеви и оних који то нису, јер се, као што је већ речено, само трпни придјеви који су постали прави обрађују у засебној одредници.

Дилеме једино нема онда кад је трпни придјев од непрелазног глагола; у томе случају увијек се ради о правом придјеву⁹. Тако је у сљедећим примјерима:

/5/

- 1 Друго, *заљубљен* сам у једну девојку, али не смем да јој кажем (ИП, 28. 1. 75, 57).
- 2 Мајка је *забринуџа* и утучена (Милошевић 1973, 426).
- 3 Био је *замишљен*, а боре око уста му још дубље (Исто).
- 4 *Смирен* је с погледом кратким преда се (Исто).
- 5 Обојица су били *нагнуџи* над столом (Исто).
- 6 Кад вам их казује професор на часовима историје или филозофије, ви сте *изненађени* и некако тихо, поиздалека *узбуђени* (НИН, 25. 12. 77, 12).

У свим наведеним примјерима са сигурношћу се може тврдити да је трпни придјев настао од непрелазног глагола, односно од повратног глагола, што је знак да се ради о правом придјеву. Истина, сваки од ових повратних глагола има свој пар у виду прелазног глагола (чак и глагол *заљубиџи* у Р. САНУ, али тада овај глагол има и другачију организацију реченице), али је тешко дате придјеве до-

⁹ Цитирани радови Ђорђић, Стевановић, Милошевић.

вести у везу са тим глаголима. (Узгред се може напоменути да у Речнику САНУ *замишљен* нема посебну одредницу, за разлику од Речника МС).

Прије него што покушам да одговорим на питање којим трпним придјевима од прелазних глагола треба дати статус правог придјева, са засебном одредницом у Речнику, навешћу неколико случајева из досадашње праксе.

Под засебном одредницом јављају се, између осталих, сљедећи у досадашњим томовима Речника: *заљубљен*, *збуњен*, *комбинован*. У сљедећим примјерима навешћу неке потврде дате уз ове одреднице.

/6/

- 1 Чини ми се да ме милују твоје *заљубљене* очи (Р. САНУ 6, 93).
- 2 Ту [у рају] станују небесне дјевојке *заљубљених* очију (Исто).
- 3 Дан је провео у *збуњеном* чекању (Исто, 645).
- 4 Али бадава, нема главе ... која би управљала у овом *збуњеном* времену (Исто).
- 5 Свако има маказе — рекао је директор сав *збуњен* и несретан (Исто).
- 6 Продајем *комбиновану* собу (Р. САНУ 10, 47).
- 7 Више разреда, могу се спојити ... у један *комбинован* разред (Исто).
- 8 Дисање му је било испрекидано, речи неразборите, мисао *збуњена* (Р. САНУ 6, 645).

У највећем броју случајева придјев се налази испред именице у атрибутој позицији. Код придјева *заљубљен* и *комбинован* једино се такви примјери и наводе. Код придјева *збуњен* налази се један примјер (овдје под бројем осам) гдје се може схватити да је он у саставу именског предиката. Код неколико примјера придјев се јавља у другачијој позицији — в., рецимо, овдје наведени пети примјер.

Наравно, кад је придјев испред именице, нема никаквог спора да се ради о правом придјеву. Међутим, ово обрађивачу не може служити као оријентир за издвајање таквих трпних придјева које ће обрађивати као праве придјеве под засебном одредницом. Ово проистиче из прости чињенице да сваки трпни придјев саграђен од прелазног глагола у овој позицији има придјевску функцију. Дакле, чињеница да наведени трпни придјеви у овој групи примјера имају у оваквој позицији придјевско значење *не представља никакву њихову по-*

себну одлику у односу на друге трпне придјеве настале од прелазних глагола. С друге стране, постојање правог придјева који је настао од прелазног глагола не искључује могућност да се у одговарајућој ситуацији трпни придјев настао од истога глагола нађе са глаголским значењем — уп.: У главама младих људи *комбиноване* су сваког дана разне могућности.

Шта би онда могло да буде поузданији оријентир обрађивачима при одређивању кад је неки трпни придјев од прелазних глагола постао прави придјев? За ово је потребан такав тест гдје се трпни придјев ставља „на пробу“ без садејствовања било каквих других средстава у реченици или ширем контексту. За то ми се чини погодна управо конструкција *јомоћни глагол + ирпни иридјев*. Ако се у таквој конструкцији трпни придјев схвата као прави придјев, он заслужује да добије засебну одредницу. Пошто се придјеви *заљубљен* и *збуњен* везују за повратни глагол, остаје да се таква провјера обави са придјевом *комбинован*.

/7/

1 Соба је *комбинована*.2 Боје су *комбиноване*.

Очито је да овај придјев задовољава овај услов да би се сматрао за прави придјев.

У Речнику САНУ као засебна одредница обрађен је и придјев (постео од трпног) *зидан*. И ту се у служби илустрације значења овог придјева наводе само примјери гдје се придјев налази у позицији испред именице, као њен атрибут. Међутим, и овај придјев би издржао тест који сам предложио — тако је у сљедећем примјеру: Кућа није била *зидана*, па су Немци шишали кроз дувар (Ћосић, 268).

Друго питање којим се у овом раду бавим јесте то како се хомонимичност рефлексивне конструкције одражава на лексикографску обраду глагола у Речнику САНУ, а мало ћу се дотаћи и трпног придјева од рефлексивних глагола.

Проблем хомонимије ових конструкција компликује се тиме што је у српском језику чест случај да прелазни глагол (који једино може да исказује пасивну дијатезу) има свој парњак у повратном глаголу. Дакле, најчешће се не може на основу самог глагола у рефлексивној конструкцији утврдити да ли је ријеч о једном или другом глаголу. Наравно, и у рефлексивној конструкцији остварује се увијек једна од двије могуће дијатезе — рефлексивна или пасивна, а проблем је како их препознати. Увид у извјестан број примјера у објављеним томовима Речника показује да се понекад за илустрацију неког значења повратног глагола наводи примјер гдје се у рефлексивној конструкцији исказује пасивна дијатеза, дакле, гдје немамо повратни већ прелазни глагол. Са таквим стањем ствари сусрећемо се у сљедећим

примјерима:

/8/

1 Врши се ослобађање југословенских земаља од Турака. У њима се свуда по варошима међу Југословенима *зайиче* добро очувана ... занатска уметност (Р. САНУ 6, 471).

2 Она се не може *заинтересовати* ни за што (Р. САНУ 5, 744).

У првом примјеру и на основу наведеног контекста прије се може закључити да СЕ говори о пасивној дијатези са глаголом *зайичати* него о рефлексивној, са глаголом *зайичати се*. У другом примјеру то је теже установити, али шири контекст упућује на закључак да се и овдје ради о пасивној дијатези:

— Какву књигу? упитао сам је хотимице у нади, да се ипак занимала за оно што ћу читати.

— Ја је нијесам ни гледала ... Она је на твом столу, одвратила ми је она.

— Није ни гледала ... Она се не може *заинтересовати* ни за што. Ништа не може пробудити у ње ... ни сумњу (Новак Вј. 1, 204).

У оваквим конструкцијама препознавање значења представља доста сложен проблем¹⁰. Међутим, обрађивачи морају бити опрезни у избору примјера којима ће га илустровати. Сваки примјер се мора добро проучити. Рецимо, у грађи Речника САНУ нашао сам међу примјерима за глагол *отиснути се* и овај: Тадашњи се патријарх трновски отисне по римском обичају с једне високе стијене (Зеч. Мил. 2, 288). Иако овај примјер наоко не изгледа необично, провјерио сам шири контекст и нашао да је ексцерптор погрешно скратио реченицу, која у дјелу гласи овако: Извршивши то дело, он заповеди да се тадашњи патријарх трновски отисне по римском обичају с једне високе стене. Овдје се већ види да није у питању повратни глагол и да се ради о прелазном глаголу који у рефлексивној конструкцији исказује пасивну дијатезу. Тада се отклања и онај проблем који ме је навео да погледам шири контекст: зашто би се трновски патријарх (сам) отиснуо *по римском обичају* са стијене?

Друго питање у вези са повратним глаголима везано је за илустрацију њиховог значења таквим примјерима гдје се од ових глагола јавља трпни придјев — чешће њиховим размјештањем испред именице, као атрибут, а рјеђе у конструкцији са помоћним глаголом. Тако је у сљедећим примјерима трпни придјев од повратних глагола испред именице.

¹⁰ О томе се доста говори у раду Милошевић 1972.

/9/

- 1 Писац почиње радњу са самоуверењем, убеђено ... али завршава очигледно збуњен, пометен, *дезоријентисан* (Р. САНУ 4, 158 — дезоријентисати се).
- 2 Гледајући на њихова *накривљена* и намрштена лица осјећа, како се и његови образи трзају (Р. САНУ 14, 31 — накривити се).
- 3 Отишла је [Наница] *накрцана* свакојаким записима (Исто, 37 — накрцати се).

Уз глагол *накривити се* јављају се и примјери гдје је трпни придјев у конструкцији са помоћним глаголом:

/10/

- 1 Цео му стас беше неприродно *накривљен* у страну (Р. САНУ 14, 31).
- 2 Религија изгледа као неки стари замак ... чији су зидови *избушени* ... врата *накривљена* и прагови *избијени* (Исто).

О примјерима из девете и десете групе не треба много дискутовати. Познато је, и у литератури утврђено, да само од прелазних глагола настају трпни придјевии који могу имати глаголско значење — од повратних глагола образују се *прави* *придјевии* по моделу трпног придјева. Зато и није упутно у сврху илустрације неког глаголског значења наводити такве придјеве.

У закључку овога рада може се рећи следеће. Чињеница да се пасивна дијатеза у српском језику исказује помоћу хомонимичних конструкција има одраза и на лексикографску обраду глагола. Кад је посриједи пасив изражен конструкцијом са трпним придјевом, јавља се проблем како одабрати примјер у коме трпни придјев има заиста глаголско значење. Посебно је питање како одабрати трпне придјеве који су постали прави придјевии и који се обрађују у засебној одредници. Чињеница да неки трпни придјев од прелазног глагола у позицији испред именице има придјевско значење још не представља потврду да је он постао прави придјев јер у таквој позицији сваки трпни придјев од прелазног глагола има придјевско значење. Чини ми се много поузданији тест при коме се такав трпни придјев у конструкцији са помоћним глаголом, без икаквих других додатних језичких и контекстуалних средстава, јавља као прави придјев.

У вези са употребом рефлексивне конструкције често се јавља проблем како да се разликује пасивна дијатеза од рефлексивне. По-

требно је водити рачуна да се у функцији илустрације значења неког рефлексивног глагола не наводи примјер гдје рефлексивна конструкција исказује пасивну дијатезу са прелазним глаголом у предикату. Такође, потребно је имати у виду чињеницу да трпни придјев настаје од прелазног глагола никада нема глаголско значење, већ само придјевско; зато се у функцији илустровања значења повратног глагола не могу наводити примјери са трпним придјевом формираним од тих глагола.

ИЗВОРИ

Б	<i>Борба</i> , дневни лист, Београд.
ИП	<i>Илустрована Јолићка</i> , недјељне новине, Београд.
НИН	<i>НИН</i> , недјељне новине, Београд.
О	<i>Ослобођење</i> , недјељне новине, Сарајево.
ПБ	<i>Побједа</i> , дневне новине, Подгорица (Титоград).
Зеч. Мил. 2	Зечевић Милорад, <i>Историја средњег века</i> , Београд, 1894.
Новак Вј. 1	Novak Vjenceslav, <i>Tito Dorčić</i> , Загреб 1906.
Ћосић	Добраца Ћосић, <i>Далеко је сунце</i> , Просвета Београд, 1963.
Р. САНУ	<i>Речник српскохрватског књижевног и народног језика</i> , Институт за српскохрватски језик САНУ, књ. I–XIV, Београд.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ђорђић 1931	Петар Ђорђић, <i>О старословенским њрпним њридевима</i> , Јужнословенски филолог XI.
Ивић 1983	Милка Ивић, <i>Начини на које словенски глагол овременује њонављану радњу</i> , у књ. <i>Лингвистички огледи</i> , Београд.
Милошевић 1972	Ксенија Милошевић, <i>Неки асијекти семантичког односа конструкција њасивне (са њрпним њридјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику</i> , Књижевни језик I/3–4, Сарајево.
Милошевић 1973	Ксенија Милошевић, <i>Темјорално значење и синтаксичка вриједност конструкција Сор (praes., perf.) + part. pass. у српскохрватском језику</i> , Јужнословенски филолог XXX/1–2, Београд.
Стевановић 1956	Михаило Стевановић, <i>Глаголски облици њасива</i> , Наш језик н. с. VII, Београд.
Танасић 1980	Срето Танасић, <i>Пасивне конструкције са њрпним њридјевом у српскохрватском језику</i> , Радови Института за језик и књижевност у Сарајеву, књ. IX, Сарајево.

Резюме

Срето Танасић

ГЛАГОЛ МЕЖДУ СЛОВАРЕМ И СИНТАКСИСОМ

Автор в статье занимается вопросом, каким способом тот факт, что в сербском языке средства для высказывания пассивной диатезы являются омонимичными, отражается на лексикографической обработке глаголов в

Словаре САНУ. Когда речь идет о пассивной конструкции со страдательным причастием, проблема возникает в случае, когда страдательное причастие в данной конструкции, а также и вне нее, имеет глагольное значение. Кроме того, в лексикографической практике является вопрос, каким способом можно установить, что страдательное причастие стало прилагательным. Когда речь идет о рефлексивной конструкции, возникает проблема разницы страдательного и возвратного залога в примерах с такой конструкцией. К тому, автор подчеркивает потребность уважения факта, что страдательное причастие, образованное от возвратных глаголов, всегда является прилагательным.